

# ИСЛАМДЫҚ ӨРКЕНИЕТТЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕР

## Мұсылмандардың *қайта өрлеу* дәуіріндегі қосқан үлесі



### STUDIES IN ISLAMIC CIVILIZATION

#### The Muslim Contribution to the Renaissance

A compelling attempt to restore the historical truths of a “golden age” that ushered in the Islamic renaissance, and as a by-product that of the West. Islam created a civilization that changed the world for the better. Spanning a greater geographic area than any other, across the eastern hemisphere from Spain and North Africa to the Middle East and Asia, it formed a continuum between the Classical world and the European Renaissance.

AHMED ESSA *with* OTHMAN ALI

# ИСЛАМДЫҚ ӨРКЕНИЕТТЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕР

•

МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ҚАЙТА ӨРЛЕУ  
ДӘУІРІНДЕГІ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Ахмед Эсса, Осман Али



Халықаралық ислами ой институты

*Бішкек 2023*

УДК 297  
ББК 86.38  
А 95

**Кітап демеушілері:**  
**Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)**  
**Херндон Вирджиния АҚШ**  
**Білім интеграциясы институты (ИКИ)**  
**Грузия Тбилиси**

Кітаптың авторы: Ахмед Эсса, Осман Али  
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина – Б.: 2023  
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

**Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының № 67 рұқсатымен расталған**

**Исламдық өркениеттегі зерттеулер: Мұсылмандардың қайта өрлеу дәуіріндегі қосқан үлесі (Kazakh)**

*Ахмед Эсса, Осман Али*  
*ИИТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»*

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)  
1444 АН/ 2023 СЕ  
*Paperback* ISBN 978-9967-493-11-7

**Studies in Islamic Civilization: The Muslim Contribution to the Renaissance (Kazakh)**

*Ahmed Essa, Othman Ali*  
*ИИТ «Books-In-Brief Series»*

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)  
1434 АН/2012 СЕ  
*Paperback* ISBN 978-1-56564-591-2  
ИИТ  
P. O. Box 669  
Herndon, VA 20172, USA  
www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-11-7

УДК 297  
ББК 86.38

## **Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”**

**ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.**

**Ислам өркениетіндегі зерттеулер** толық түрде 2010-шы жылы басылып, 2011-ші жылы қайта басылды. Мұсылман әлемінің орасан зор үлесі болмаса, Еуропада Қайта Өрлеу болмас еді деген батыстық ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді. Мың жылға жуық уақыт ішінде ислам географиялық аймақты кеңінен қамтитын әлемдегі жетекші өркениеттердің бірі болды. Ол таптар мен нәсілдер арасындағы әлеуметтік айырмашылықтарды жойды, адамдар жердің береке-бірлігін адамгершілік пен әдептілікке немқұрайлы қарамаса, пайдалануы керек екенін анықтап, егер мәңгі болмаса, кем дегенде ғасырлар бойы жоғалып кеткен білімді құтқарды. Оның ғалымдарының данышпаны Еуропаның зияткерлік дәстүрін тудырды және жеті жүз жылдан астам уақыт ішінде араб тілі халықаралық ғылым тілі болды. Оның мұрасы уақытында еленбей, көміліп жатқандығы таңқаларлық. Альдус Хакслидің сөзімен айтсақ, «шындық ұлы, бірақ іс-тәжірибелік тұрғыдан қарағанда үлкен нәрсе – шындық туралы үнсіздік. Жай ғана кейбір тақырыптарды айтпағанның өзінде ...үгітшілер пікірлерге ең қатал айыптауларға қарағанда әлдеқайда тиімді әсер етті».

*Ислам өркениетіндегі зерттеулер* бұл қателікті жоюға және исламның Қайта Өрлеу дәуірін бастаған «алтын ғасырдың» тарихи шындықтарын қалпына келтіруге және Батыстың қосымша өнімі ретінде мәжбүрлі әрекетке айналды. Бұл мәдениеттің жетістіктерін толық елесетуге мүмкіндік береді, ол өзінің биіктігінде адамзат ілгерілігі мен дамуының үлгісі болып саналды. Ахмед Эссаның қысқартылған басылымының түпнұсқасын жасаған Усман Али

## **ИСЛАМДЫҚ ӨРКЕНИЕТТЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕР**

*Мұсылмандардың Қайта Өрлеуге дәуіріне қосқан үлесі*

Ахмед Эсса Усман Али

ISBN hbk: 978-1-56564-351-2

ISBN pbk: 978-1-56564-350-5

2012

## КІРІСПЕ

Ислам өркениеті үлкен жетістіктер мен әлемді өзгерткен сенімнің зияткерлік мұрасын қалдырды. Испания мен Солтүстік Африкадан Таяу Шығыс пен Азияға дейінгі шығыс жарты шар арқылы географиялық аймақты кеңінен қамти отырып, ол Классикалық әлем мен Еуропалық Қайта Өрлеу арасындағы үздіксіздікті құрады. Қазіргі кезде мұсылмандар мұсылман қоғамын артта қалған мәдениет ретінде бейнелейтін объектив арқылы қаралуы таңқаларлық жағдайда. Танымал тарихи оқиға исламдық өркениет өзінің өркендеу кезеңінде адамзаттың өркендеуі мен дамуының үлгісі болғандығын көрсететін құжатталған шындықтан алшақтап кетті. Көптеген жұмыстар бүкіл ислам өркениетінің қатысуы мен үлесін азайтады немесе мүлдем елемейді. Бұл кітап осы қатені жоюға және исламдық Қайта Өрлеуді бастаған «алтын ғасырдың» тарихи шындықтарын қалпына келтіруге тырысады. Ислам ғылымында, өнерге және мәдениетке қосқан керемет үлесі жүйелі түрде зерделеніп, зияткерлік дамуға және схоластикалық (*Схолástica* (латын тілінен *Scholastica*, грек тілінен *σχολαστικός* – «мектеп» грек тілінен аударғанда *σχολή* – «мектеп») – университеттер төңірегінде шоғырланған және христиан пәлсапасы мен филологиясының жинақтауын білдіретін жүйелі еуропалық ортағасырлық пәлсапа. *Схолástica* дінтанулық және ақиқат деп танылатын діни қағида алғышарттардың парасаттылық әдіснамамен үйлесуі және шарттылық қисынды мәселелерге ықыласпен сипатталады) күш-жігерге басымдық берген діни-адамгершілік көзқарастың негізін құраған оқудың үлкен мәнзарасы туралы егжей-тегжейлі қарастырылады. Бұл кітап батыстық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, мұсылмандық тұрғыдан қарастырады.

Ислам өркениетінің жетістіктері мен әлемге және Еуропалық Қайта Өрлеуге қосқан оң үлестері лайықты бағасын алған жоқ. Бұл қадағалау тиісті зерттеулердің жеткіліксіздігімен, мұсылман әлемінің жігерлендірмейтін қазіргі жағдайымен және батыстық академиялық дәрістер жинағындағы еуроцентристік тәсілмен түсіндіріледі. Исламдық өркениетке қатысты зерттеулер екі негізгі санатқа бөлінеді. Қазіргі академиядағы бірінші бағыт исламның ортағасырлық өркениетке қызмет етудегі және

Батыстағы одан кейінгі дамудағы көрнекті және ауқымды рөлін жоққа шығарады.

Екінші академиялық бағыт мұсылмандықтардың исламдық және батыстық өркениеттердің дамуына қосқан үлесін мойындайды. Бұл ғұламалар тапқыр және мұқият далалық жұмыстар жүргізіп, ортағасырлық исламның көптеген қазыналарын тапты. Бұл ғалымдар Қайта Өрлеу пен қазіргі Батыс өркениеті ислам өркениетіне мойындалғаннан гөрі көп қарыздар екендігі айқын болды. Олар сонымен қатар ислам өркениеті мұсылман еместермен қарым-қатынаста шарттылық және айырықша болмағанын атап өтті.

Соған қарамастан, саяси бағыттағы батыс ғалымдарының сегментінің дәрістер жинағы 2001-ші жылғы 11-ші қыркүйектегі оқиғаларға байланысты экстремистік («экстремизм» (латын тілінен *extremus* – «шамадан тыс, шектен тыс») – шектен шыққан және түбегейлі көзқарастарды, әрекет тәсілдерін ұстану (әдетте саясатта) көзқарастарға баса назар аударады. Бұл ықпалды үрдіс бүкіл тарих бойындағы ислам өркениетінің ашықтығы мен жасампаздығының өрескел дәрежесін төмендетеді. Бұл исламды және оның өркениетін оқуда қалыпты ислам жоқ, ал ислам тарихы мен дәстүрлері жанкештілікті, зорлық-зомбылық пен қасиетті соғысты ғана ұсынады деп сендіреді. Бұл кітаптың тарихи болашақ көрінісі ислам өркениетін оқудағы қателіктер мен кемшіліктерді түсіндіреді және ислам діні елдің заңы ретінде әрқашан басқалармен бейбіт қатар өмір сүруге ұмтылғандығын көрсетеді. Ортағасырлық кезеңдегі ислам қоғамы мұсылман еместердің жарналарын қабылдау, алдыңғы өркениеттерден еркін қарыз алу және осы білімді ілгерілікті қоғам құру үшін пайдалану арқылы әртүрлілікке бірлік іздеді.

## Бірінші тарау

### Исламның тарихтағы рөлі

Ислам шығыс пен батыс өркениеттері арасында теңдесі жоқ көпір құрады. Мұсылман ғалымдары ғасырлар бойы жоғалып кетуі мүмкін білімді құтқарып, әр уақытта жарыққа жаңа нәрсе әкелді. Осы шығармашылық серпілістерде мұсылмандар көптеген ғасырлар бойы әлемге өзіндік үлестерін қосты. Мұсылмандар білімге ұмтылуды діни парыз деп санады. Бұл жарналар адамдарға қадір-қасиет беретін діннің ерекше ерекшеліктерінен туындады.

Ислам діні адамдардың ақылақтық және әдептілік шекарада жердегі кеңшіліктен ләззат алуы керектігін, сондай-ақ таптар мен нәсілдер арасындағы әлеуметтік айырмашылықтарды заңдастыруға тырысты. Ислам өркениеті Еуропадан Азияға географиялық және уақытша шекаралардан өтіп, әртүрлі халықтар арасындағы бірлікке қол жеткізді. Қоғамдастықтарда әйелдердің жағдайы жақсарды. Исламдық өмір салты барлық өркендеуі мен ықпалында ислам өркениетін құруға жауапты болды.

Ислам мың жыл бойы әлемдегі жетекші өркениеттердің бірі болды. Араб тілі ғылымның халықаралық тілі болды.<sup>1</sup> Алайда көптеген тарихи кітаптар ислам өркениетінің жетістіктерін басқа өркениеттерден алған деп тұжырымдайды. Бұл тарихшылар бірінші кезекте Еуропаға назар аударып, өздерін орта ғасырлардың жалғыз өркениеті ретінде Батысқа аударуды жөн көреді.<sup>2</sup> Олардың сипаттамалары мен үкімдері VII ғасырдан бастап исламға, Құранға және Мұхаммед Пайғамбарымызға (с.ғ.с)\* қарсы жазылған мәліметтерден алынған.

Тарихшылар Грекия мен Рим және христиандықтың алғашқы дамуы туралы ұзақ ойланып, ислам кезеңін қорытындылап, Қайта Өрлеуге үлкен секіріс жасады. Барлық мұсылман емес өркениеттер сияқты мұсылмандар алдыңғы мәдениеттерден алып, кейін өз үлестерін қосып, бірегей өркениет құрды. Өз кезегінде басқа өркениеттер, әсіресе Еуропаның жаңа

\* *Сәлләллаһу ‘алайһи (ғалайһи) уә сәллам* (арабша: *صلى الله عليه و سلم*): Пайғамбарға Алланың игілігі мен сәлемі болсын



өркениеттері ислам өркениетінен ұғымдар мен мәліметтер алды. Ислам иудаизм мен христиандықтың дамуын толықтыра отырып, тағы бір тарихи жалғасты жасап, келесі басым өркениеттің – Батыстың негізін қалады.

## **Екінші тарау**

### **Оқу және ислам өркениеті**

Ислам оқуға баса назар аудара отырып,<sup>3</sup> 7-ші ғасырда кеңейіп келе жатқан алшақтықты толтыра бастады. Ірі өркениеттер әлсіреп, Еуропа зұлмат дәуірінде болды, ал исламның географиялық кеңеюі оның зияткерлік және мәдени құлшыныспен сәйкес келді. Құран оқудың маңызды ынталандыруын дәлелдеді. *Лім* (білім) сөзі Құранда 750-ге жуық рет кездеседі, бұл мәтіндегі ең жоғары сөздің бірі және Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) дәстүрлеріндегі ең көп қайталанған сөздер. Сонымен қатар, Құран адамдарды жаратылыстың қалған бөлігінен ақылға қонымды қабілетімен ажыратады.<sup>4</sup> Тіл өзінің ғылыми түсініктері мен білімнің басқа салаларын сипаттауға бай. Құранның тілі мұқият оқылу арқылы қайтalandы және мұсылманның бүкіл өмірінде естілді. Классикалық арабтың, исламның тілтанымдық негізі мен оның өркениетінің үлкен маңызы батыстағыдан гөрі көп көңіл бөлуді қажет етеді. Еуропаның орта ғасырларында араб тілі мұсылман әлемінде үстемдік етті және Еуропада болды. Ол латынша алмастырғанға дейін кейбір еуропалық университеттерде қолданылды. Араб грамматикасының сөздігі мен негіздері еврей филологиясының көзі болды.

Мұсылман қауымы өзінің пайда болуынан бастап дерлік оқуға қабілеттілікті өзінің басты қажеттіліктерінің бірі деп санап, барлық түрдегі мектептерді құрды, ал Еуропада сауаттылық дін қызметкерлерінің монополиясы («монополия») (көне гректің *μόνος* «бір» немесе «біреу» + *πωλέω* «сатамын» деген сөзінен шыққан) – нарықтағы ұсыныстың бағасы мен көлемін бақылайтын, сондықтан ұсыныс көлемі мен бағасын таңдау арқылы пайданы барынша арттыруға қабілетті ұйым, немесе авторлық құқықпен, патентпен, тауар белгісімен немесе мемлекеттің жасанды монополия құруымен байланысты ерекше құқық) болды.<sup>5</sup> Бұл

сауаттылыққа кеңінен назар аударған бірегей қоғам болды. Исламның алғашқы ғасырларындағы мұсылман ғалымдары еңбексүйгіштік, білім және тақуалық жердегі және ақыреттегі өмірді жақсартады деп қатты сенген. Оқу Құран Кәрімде және Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) мен оның тікелей мұрагерлерінің ілімдері мен тәжірибелерінде баса айтылды.

## Үшінші тарау

### Бірінші мұсылман қауымының құрылуы

Алғашқы мұсылман қауымы мелиористік («мелиоризм») (латын тілінен аударғанда melior – bonus, яғни «жақсы» деген сын есімінің салыстырмалы дәрежесі) – бұл ілгерілік ұғымының шындықты дүниені жақсартуға әкелетінін мойындайтын метатабиғи көзқарас. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, адамдар, әйтпесе табиғи болатын үдерістерге араласу арқылы осы үдерістер беретіннен жақсы нәтижеге қол жеткізу адамдарға да, күллі қоғамға да мүмкін деп нандырады) қоғам болды, мұнда мұсылмандар өмір сүру тәсілдерін Құран аяттары мен Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) мінез-құлқына еліктеу ретінде өзгертті. Бұл құрамдас бөліктер өмірдің барлық салаларына әсер етті. Мысалы, Құранда табиғатпен үйлесімді жұмыс жасаудың және Құдай әлемінің сұлулығынан ләззат алудың маңыздылығы айтылған. Сондай-ақ, ислам адамдарға туылғанда немесе өлгеннен кейін қайта тірілу кезінде күнә емес, жоғары мәртебе береді. Құран адам денесін құдайлық қасиеттерге ие бола алатын керемет жаратылыс деп сипаттайды.<sup>6</sup> Қысқасы, Құдай адамзатты биікке көтерді. Құран Кәрімде: «Біз Адам атаның ұрпақтарына ізет сыйладық» (17:70) делінген.

Пайғамбар парасаттылық пен жасампаздықты және Құранның басқа ілімдерін мысалға келтірді. 570-ші жылы Меккеде дүниеге келген Мұхаммед өзінің жеке және іскерлік өмірінде сенімді бола отырып беделге ие болды. Ол өзінің алғашқы аянын 610-ші жылы алды, ол болашақ Медина қаласына қоныс аударғанға дейін оны қудалаған жерлеріне уағыздады. Бұл оқиға, әл-Хиджра, ислам күнтізбесінің басталуын және алғашқы мұсылман қауымының құрылуын білдіреді. Бірнеше соғыстан

кейін пайғамбар мен оның адамдары Мекке қаласын жаулап алып, оны исламның орталығы етті. Пайғамбардың көзқарасы осы жаңа өркениет пен жиһадты басшылыққа алды немесе лайықты мақсатқа ұмтылу оған жетудің құралы болды. Мешіт қоғамның, білімнің және үкіметтің орталығына айналды, кедейлерге салық салу мен мұсылмандық қайырымдылық жүйесі дамыды.

Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) қарапайым өмір сүрген және адамдарға, соның ішінде әйелдерге де бірдей қарауды талап ететін кішіпейіл және қарапайым басшы болған. Бұл даму өз уақытында керемет болды, әкелер қызының туылуын масқара деп санап, нәресте қыздарды жиі өлтіретін. Пайғамбар әйелдердің тұрмысқа шыққанда өздерінің әкесінің атын сақтай алатынын және өз жеке басының бостандығынан айрылмайтынын жариялады. Еркектерге сансыз әйел алуға тыйым салынды және әйелдерге ажырасу, жетімақы алу,<sup>7</sup> және балаларын қолдау құқығы берілді.<sup>8</sup> Әйелдер мүлік пен байлыққа иелік етіп, оларды басқара алатын болды.<sup>9</sup> Бұл оқиғалар өз заманынан асып алға кеткен.

Ислам дінінің барлық географиялық бағыттарда кеңеюіне байланысты заң түрінде ортақ түсінік қажет болды. Төрт ғалым: Әбу Ханифа, Малик Ибн Әнас, Мұхаммад Ибн Идрис Әш-Шафии және Ахмад Ибн Ханбаль – ислам құқығының алғашқы негізін қалаушылар болды. Алғашқы және көрнекті Әбу Ханифа Құран Кәрімді өзінің заң мектебінің негізі ретінде пайдаланды және ол Пайғамбардың қандай дәстүрлерінің шынайы болғандығын мұқият анықтады. Оның ислам заңдарына деген көзқарасы адамгершілік болды, ал оның шәкірттері заң ғылымдарының беделді ғұламаларына айналды. Ислам құқығы орнатылып, ислам өркениетінің негізін қалады.

## Төртінші тарау

### Ислам әлемі

Ислам пайда болғаннан кейін бір ғасыр ішінде мұсылмандар Солтүстік Африка мен Испанияға бір бағытта, ал екінші бағытта Қытай мен Индонезияға жетті, олар онда көптеген өзгертулер енгізді. Біріншіден, мұсылмандар дұшпандарына таңқаларлық құлшыныспен жауап берді, өйткені олардың орныққан өркениеттерден көп болғанын ескерді. Сондай-ақ, мұсылман әлемінің болашағы үшін бейбітшілікке қауымдастықтардың мұсылмандарға деген қарым-қатынасы маңызды болды. Еврейлер мен көптеген христиандар оларды византиялықтардан көрген қуғын-сүргіні үшін қуана қарсы алды.<sup>10</sup> Мұсылмандар өз үкімдерінде әділ болды, өйткені Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) оларды басқа елдердің адамдарымен «жұмсақ болуға» шақырды.<sup>11</sup>

Мұсылмандар жаулап алған жерлерін қиратпады, еркектерді өлімге қидырмады немесе әйелдер мен балаларды құл етпеді. Олардың әскерлері қалаларды алмады, бірақ жақын жерлерде өздерінің шатыр қалалары мен әскери гарнизондарын тұрғызды, олардың кейбіреулері Каир сияқты өз алдына қалаға айналды.<sup>12</sup> Багдад<sup>13</sup> білім беруді кеңейту үшін негізделіп, алғашқы ірі мұсылман зияткерлік орталық болды. Онда ислам құқығы мектептерінің негізін қалаушылардың төртеуінің үшеуі өмір сүрді және жұмыс істеді, ал Багдад ислам тарихындағы ең ұзақ билік еткен әулет Аббасидтердің астанасы болды. Моңғолдар 1258-жылы қаланы және оның кітапханаларын қиратты. Ислам қылышпен таралды деген көзқарасқа қарамастан, мұсылмандар Иран (арабша: ایران), Ирак (арабша: العراق), Мысыр (арабша: مصر), Тунис (арабша: تونس), Испания (арабша: إسبانيا) сияқты мұсылмандар билігіндегі елдерде азшылықты құрады.<sup>14</sup> Мұсылмандар Үндістан мен Сицилия сияқты елдердегі мұсылман басшылардың тұсында да азшылық болып қала берді.<sup>15</sup> Жалпы алғанда, мұсылман билеушілері өз иеліктерінде тұратын еврейлер мен христиандарды алаңдатқан жоқ. Дінге көптеп кіру бір ғасырдан астам уақыт өткенде ғана басталды.<sup>16</sup> Ислам үлкен мұсылман елі Индонезияға ешқандай мәжбүрлеусіз қақтығыссыз, базардағы саудагерлер мен сопылар арқылы біртіндеп енгізілді.<sup>17</sup>

Моңғолдар мұсылман әлемінің едәуір бөлігін басып алып, жойып жібергенде, сол моңғолдар өз еркімен исламды қабылдады. Моңғол ұрпақтары Ұлы Моғол сияқты өзіндік ислам өркениеттері мен мәдениеттерін құрды. Мұсылмандардың өркениетті мінез-құлқы олардың мұсылмандардың кеңеюінің алғашқы онжылдықтарында христиандар тарапынан қудалау кезінде еврейлерге деген қарым-қатынасынан айқын көрінеді. Христиандық қуғын-сүргіннен қашқан еврейлер мұсылман елдерінен пана іздеп, оны тапқан еді. Испанияда мұсылмандар көптеген жағдайларда еврейлерді өз аймақтарын басқаруға тағайындады. Басқа мұсылман елдерінде еврейлер өз қауымдарын сақтап, өз заңдары бойынша өмір сүрді. Олар сондай-ақ мұсылман өміріне және үкімет пен академиялық мекемелерге қатысты. Еврейлердің дін мен пәлсапа шәкіртақысы мұсылмандардың басқаруымен ең маңызды жетістіктерге жетті, көптеген ғалымдар астаналық қалаларда топтасты. Мұсылман Испания иудаизмнің зияткерлік орталығы болды.

## **Бесінші тарау**

### **Еуропа мен Батыс Азиядағы ислам өркениеті**

Ислам империясы тез толық басшылыққа мұхиттардың үстінен толық билікке ие болған кезден бастап өркендей бастады. Ғасырлар бойы арабтар қайықтармен және кемелермен саяхаттап, тауарларды кемежайдан кемежайға тасымалдаған еді. Мұсылмандар өздерінің кеме жүргізу білімділік дағдыларын дамытып, Батыстың кірес жорығы (XI-XIII ғасырлардағы кірес тағушылардың Шығысқа діни жорықтары шығысқа серілер жорықтары) кезінде кездескен кеме тұтқышын қосып, содан кейін гректерден алған астролябияны («астролябия» – жұлдыздарды бақылайтын және геодезиялық өлшемде пайдаланылатын бұрыш өлшеуіш аспап) жетілдірді. Олар сондай-ақ қытайлықтардан магниттік тілін<sup>18</sup> алып, тұсбағдарды ойлап шығарды. Мұсылмандық кеме жүргізу білімі тез дамып, үшінші халифа Усман уақытында жақсы жабдықталған флот (теңіздегінемесе мұхиттағысоғыс не сауда кемелерінің жиынтығы) Жерорта теңізін бақылауға, алуға кірісті.

Кейін мұсылман кемелері Үндістанмен, Қытаймен және Африканың шығыс жағалау бойымен төмендеу, яғни әрі қарай оңтүстік жаққа жүзіп, сауда жасауға көшті. Ағылшынша admiral сөзі араб тіліндегі латын транскрипциясы бойынша *al-amir*, қазақша «*әл-әмір*» (арабша: الأمير) сөзінен шыққан, өйткені арабша (әмір, арабша: أمير, яғни «ханзада») деген мағынаны білдіреді.

Испания мен Сицилиядан кейін мұсылмандар жаулап алулар мен мекендеген жерлерін кеңейтуге күш салған жоқ. Ислам өркениеті Сицилияға, өнерге, білімге және ауыл шаруашылығына айтарлықтай әсер етті. Онда мұсылмандар екі жүз жыл билік жүргізді. Король Роджер I кезінде арал әкімшілігі христиан-ислам мәдениетін қалыптастырған синтез, сауда және ауыл шаруашылығы сияқты мұсылмандардың қолында қалды. Сицилия Роджер II мен Фредерик II кезінде мұсылман мәдениеті ретінде жалғасын тапты, ал кеме жасау және жүзудегі мұсылмандық тәжірибе Сицилияға Роджер II кезінде жетекші теңіз ірі мемлекеті ретінде көтерілуге көмектесті.<sup>19</sup> Фредерик II шығыстағы мұсылман әлемімен ерекше қарым-қатынаста болды, себебі мұсылман билеушілері оның жақын достары еді, сол себеппен Еуропада оның дұшпандары пайда бола бастады.<sup>20</sup>

Дүние жүзіне саяхаттайтын мұсылман саудагерлері мен теңізшілері мұсылмандардың географияға қосқан тағы бір үлкен үлесі болды: оған мұсылман елдерінде саяхаттап жүрген еврейлер мен христиандар жазған жазбалар куә. Бұл кезде мұсылмандардың жаулап алулары Азияда жалғасты: Үндістан, Ресейдің оңтүстігі және Қытайдың оңтүстік-батысы. Мұсылмандар осы алыс жерлермен байланыс орнату үшін пошта жүйесін құрды және Аббасидтер кезінде оның орталығы Бағдатпен байланыстырылды. Мұндай жетістіктер мен ізденістер Құран аяттары мен Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисіне (сөздеріне) сәйкес келді.

Мұсылмандар басқа мәдениеттерге ашық болды және олардан үйренді. Ислам қайда барса да өркениетті өмір ортасын бастады. Мұсылмандардың әсері көптеген қалаларда және әлемде байқалды. Орталық Азиядағы жайылымдық аймақ тұрғындары сауда жолдарына жақын орналасуының арқасында мұсылман болды. Орталық азиялықтар мен сопылар дін солтүстікке де, шығысқа да таралғанға дейін осы бағыттардан алыс тұра-

тындарға ислам дінін жеткізді. Сондықтан мұсылман әлеміндегі ауылдар әлемнің басқа бөліктеріндегідей оқшауланған емес. Қалалармен ең маңызды байланыс дін мұғалімдерінен болды. Исламның жаулап алуы басқа империяларға ұқсамады, өйткені мұсылман билігі негізінен қатал болды. Мұсылмандар өздері қоныстанған елдердегі өмірді жақсартуға, сауданы ұлғайтуға және білім алуға ықпал етті.

## Алтыншы тарау

### Сауда

Арабтар исламнан бұрын ғасырлар бойы саудамен айналысқан, әсіресе Мекке арқылы өтетін Хош Иісті жолының бойында хош иісті жақпа майлар, опа-ұнтақтар,хош иіс заттар жинап, сатумен айналысқан еді. Мұсылмандар саудагерлерге айналды. Мысырда және солтүстік Жерортада болған алғашқы шайқастарды қоспағанда, сауда мен тақуалық дінді және оның ізбасарларын Африканың Сахарасынан оңтүстікке қарай алып барды, мұнда мұсылмандар сауда-саттықпен айналысып, керуен жолдарын көбейтті. Бұл бағыт бүкіл әлемде ислам өркениетінің өрлеуіне ықпал етті. Саудалық аңғарғыштық, діни сенім мен мәдени ашықтық үйлесімі мұсылман әлемінде өсу үшін ықпалды күш болды. Мұсылман саудагерлері екі ірі ірі мемлекеттің – Персия мен Византияның – байланыстыруын тиімді көбейтіп, қолданыстағы сауда жолдары мен жаулап алынған аудандарда сауданы жақсартып, байлықты арттырды.

Әлемнің әр түкпіріне қоныстанған мұсылмандар ақша мен қаржы жұмсалымын әкеліп, тұтынушыға айналды. Бір қызығы, мұсылман еместер мұсылмандардың орасан зор кәсіптерінен, тіпті ауылдық жерлерде де пайда көрді, ал мұсылмандар Византия мен Парсылардың өмір сүрген кезеңінен гөрі жоғары деңгейде өмір сүрген. Мұсылман елдеріндегі саудагерлердің әлеуметтік мәртебесі де сауданы күшейту болды. Саудагерлер қоғамның зияткерлік деңгейіне жататын және балаларын жоғары оқу орындарына жіберетін, ал мұсылман қолөнершілері үлкен құрметке ие болған. Ислам дінінің келуімен Хош иістер жолы Құран Кәрімнің бұйрығымен қорғалған,<sup>21</sup> және Қажылық жолы деп те аталған.

Мұсылмандар үшін сауда-саттықтың маңыздылығы соншалықты, өйткені Меккеге қажылығы кезінде заттарды сатып алуға және сатуға болатын, сондықтан қала бейбіт дін мен халықаралық сауда орталығына айналды. Мұсылмандар Африкадағы сауданы тарихи мөлшерлестіліктерден тыс көбейтті, үнемі Сахарадан өтіп, Африкаға ислам өркениетін әкелді. Кең жол Сахараның ішкі бөлігінен басқа Батыс Сахарадан Африканың шығысына дейін созылды. Африканың жартысынан көбі мұсылман болғанға дейін ислам сауда-саттықпен тарады, ал құрлықтың аймақтары тек тілмен бөлінді. Африкадағы исламды қабылдау саудаға үлкен өзгеріс әкелді және африкалықтар көп ұзамай ассимиляцияланып («*ассимиляция*» (латын тілінен аударғанда *assimulatio* – ассимиляция) – бір этникалық топтың өзіне тән белгілерін жоғалтып, басқа қоғамның белгілерімен алмастыру процесі; тайпалардың араласуы; бір этникалық топтың өзіне тән белгілерін жоғалтып, басқа қоғамның белгілерімен алмастыру үдерісі; тайпалардың араласуы), саудагерлер ретінде белсенді түрде қатысты. Еуропамен сауда жасау үшін және әртүрлі керуен жолдарымен байланыстырылған Жерорта кемежайлары дамыды.

Африкамен алғашқы кездесуге ұқсас мұсылмандардың Қытаймен ерте байланысы болды. Көптеген саудагерлер Қытайда қоныстанып, онда көптеген мұсылман қауымдарын құрды, бұл қытайлықтардың өзгеруіне және монғол билеушілерінің біркелкі қабылдануына әкелді. Мұсылмандар ежелгі дәуірде Қытайдан жібек тасымалдау үшін пайдаланылған тағы бір Жібек Жолымен сауда жолын пайдаланды. Мұсылман саудагерлері бағдарды жетілдіріп, оны қауіпсіз етіп жасады, сонымен бірге Парсы мен Қытайдың исламға дейінгі кезеңдерінен бастап болған теңіз саудасын пайдаланды. Құрлықта мұсылмандар мен қытайлар арасындағы алғашқы байланыс Қытайдың батысында болған. Кантонда (*Гуанчжюу* (дәстүрлі иероглифпен: 廣州, жеңілдетілген иероглифпен: 广州, *юпххин*: *Gwongzau*, орысша *кантón* сөйленісінде: Куончау, пиньинь: *Guǎngzhōu*, Палладий транскрипциялық жүйесі бойынша: Гуанчжоу; бұрын *Кантón* ретінде белгілі Оңтүстік Қытайдағы ірі қала және сыртқы саудалық теңіз кемежайы) мұсылман халқы өркендеп, оларға ислам заңдары бойынша өзіндік төреші берілді.

Қытайлар мен мұсылмандар арасындағы сауда көбейіп, Қытай мұсылмандардың кеме қатынасындағы жетістіктерінен пайда көрді. Үндістан



мен Қытай арқылы өтетін «муссонды жолдар» бойында көпестер мен жергілікті қауымдастықтар арасындағы достық қатынастардың көптеген мысалдары болды. Мұсылмандар Қытай мен Батыс арасындағы байланысты жеңілдетіп, саудагерлер Қиыр Шығыстан Жерорта теңізі арқылы мұсылман Испанияға қауіпсіз әрі жеңіл сапар шегуі үшін мүмкіндік ашты.<sup>22</sup> Бұл жаңа сауда бірлігі ғасырлар бойы, тіпті кірес жорығы (XI-XIII ғасырлардағы кірес тағушылардың Шығысқа діни жорықтары шығысқа серілер жорықтары) сияқты соғыс уақытында да сақталды, және еуропалықтарды қамтыды. Мұсылман саудасы Еуропа құрлығын жақсартып, оның кішігірім феодалдық қалталар бірлестігінен халықаралық сауданың кең аймағына айналуына ықпал етті. Бұл исламнан алған біліммен бірге Қайта Өрлеу дәуірін құруға көмектесті.

## **Жетінші тарау**

### **Ауыл шаруашылығы және технология**

Ауыл шаруашылығы – мұсылман саудасының орталық элементі және мұсылман әлемінің экономикалық және мәдени кеңеюінің тағы бір анықтаушы себепшарты. Бұл тарихтың аз бөлігі Батыс әлемінде ислам әлемі туралы бұрмаланған және таптаурын түсініктердің арқасында белгілі. Шын мәнінде, мұсылмандар өте білімді болды және қолда бар ауылшаруашылық өнімдерін кеңейтуге, сондай-ақ жоңышқа сияқты жаңаларын енгізуге көмектесті. Олар өндірісті ұлғайтып, экономиканы нығайтқан маңызды өзгерістер жасады. Бұл жаңартпаларға жоғары өнімді ауылшаруашылық дақылдарын енгізу, мамандандырылған жерді пайдалану және жаңартылған суару жүйелері кірді. Негізгі әсер жемістер, көкөністер, күріш, дәнді дақылдар, қант қамысы, пальма және мақта өндірісінде болды.<sup>23</sup>

Мұсылмандар ауылшаруашылық өнімдері мен өсіру әдістерін мұсылман Испанияға жеткізіп, үлкен экономикалық өсуіне себепші болып және Таяу Шығыс пен Азияға экскемежайғашығарды. Олар Азиядан шыққан цитрус, банан және манго сияқты жемістерді басқа елдерге, ал батыста Испанияға әкелді. Олар қарбыз өсірді, үш көкөністі өздерінің

шыққан жерінен тыс жерлерде орналастырды: асжапырақ, баялды және бөрікгүл. Мұсылмандар қатты бидай, құмай, күріш сияқты басқа да азық-түлік өнімдерін кеңінен өсіруге, көптеген жағдайларда жаңа сорттар шығаруға және өсіруді ұлғайтуға үлес қосты. Тілтаным Италияға макаронды мұсылмандар<sup>24</sup> әкелуінің мүмкін екендігін болжайды. Мұсылмандар күріштің тұтынылуын кеңейтуге, оның негізгі емдәмге айналуына көмектесіп, кокосты, яғни кокос пальмасының шырынды жемісі мен құрма жемісін батысқа қарай алып келді. Батыс елдеріне ауыл-шаруашылық өнімін тасымалдаған мұсылмандардың ең күшті тілтанымдық дәлелі – араб «*әл-суккар*» зат есімінен (арабша: السكر) шыққан «қант» немесе «шекер» (ағылшынша «*sugar*», немісше «*Zucker*», түрікше «*şeker*» немесе орысша «*сахар*») сөздерінің шығу тегі болуы мүмкін.

Мақта саласы мұсылман әлемінде де дамыды. «Мақта» сөзі араб тілінен шыққан және мақта мұсылмандар кезінде танымал және маңызды тоқыма болды, мұсылман елдерінің көпшілігінде және Еуропада кеңінен өсірілді. Оның таралуы Бағдаттағы хабпен (ағылшын тілінде hub, яғни халықаралық іскерлік шоғырланған орталықпен) қызу саудаға айналды. Барлық ауылшаруашылық өнімдері Азия мен Африкада исламға дейін бірнеше ғасырлар бойы болған, бірақ бұл өркениет олардың әртүрлілігі мен таралуына қатысты барлық өзгерісті жасады. Ислам өркениеті оларды әлемнің көптеген бөліктеріне таратты. Көрсетілгендей, ислам Мысыртың, Месопотамияның және Қытайдың өркениеттері кеңеюге емес, өсуге бағытталғаны сияқты, жеке адамның және қоғамның дамуы мен жақсаруын қамтамасыз етті.

Мұсылман үкіметі сонымен қатар адамдар мен өнімдердің айналымын өзінің заңдарымен, ортақ валютасымен, салмақтары мен өлшемдерімен, сондай-ақ жолдар мен керуен жолдарының желісімен жеңілдетті. Мұсылман инженерлері суару жүйелерін дамытып, сонымен қатар сағат пен жел диірмендерін, дистилляцияны (тазарту үшін сұйық нәрсені сүзу), әйнек жасауды, парфюмерия жасауды, кілем тоқуды және басқа маңызды салаларды дамытты. Жалпы алғанда, мұсылман империясы көптеген ғасырлар бойы еуропалықтардың, африкалықтардың, арабтардың және азиялықтардың саудалық өміріне үлкен ықпал жасады. Мұсылмандардың дін мен мәдениетті таратудағы жетістігі экономикалық кеңеюге жол

ашты. Сауда-саттықтағы достық мұсылман тәсілі, өнімдері мен тіліне әлемнің әртүрлі аймақтарына еруге мүмкіндік берді.

## Сегізінші тарау

### Исламдық білімнің гүлденуі

Мұсылман қауымы өскен сайын оның білімі де арта түсті және оның күш-жігері Аббасид халифатының ең жақсы ғасырында қарқын алды. Осы уақытта мұсылмандар, ең алдымен, Құран және басқа да діни тақырыптар бойынша кітаптар жаза бастады, соның ішінде Пайғамбардың өмірбаяны. Бұл кезеңде әртүрлі ұлттардың, сондай-ақ грек және парсы тілдерінен араб тіліне аудармалар ең көп болды. Кейін араб тілі батыс университеттерінде оқытылатын тілге айналды, иран парсы тілінің көптеген араб сөздері пайда болды.

Ирандағы Джундишапурдағы сияқты оқу мекемелері мен кітапханалары мұсылмандар дәуірінде ғылымдардың дамуына әсер етіп сондай-ақ үйлердегі топтамаларды кеңейтті. Испания халифасы Әл-Хакам II-нің кітапханасында 400 000 кітап болған. Каирдегі Әл-Азхар (Әл-Азһар) Университеті сияқты жоғары оқу орындары академиялық әсіресе Батыстағы дәстүрлерді қалыптастырып келді.

Халифа *Әбу Жафар Харун Бин Мұхаммад*, немесе Харун Әр-Рашид (арабша: *أبو جعفر هارون بن محمد*), *Гарун Әр-Рашид* (арабша: *هارون الرشيد*), Харун ар-Рашид, Гарун ар-Рашид (766 жыл, Рей – 809 жыл, Түс) – Аббас әулетінен шыққан халиф (786 – 809 жылдар) дүниежүзілік мемлекет қайраткері болған алғашқы халифа болды. Бағдат өзінің билігі кезінде исламның алтын ғасырының жүрегі болу ерекшелігіне ие болды. Әр-Рашидтың бүкіл әлемге әйгілі болғаны оның «*Араб түндері*» фильміндегі аңызға айналған тұлға ретінде танылуына әкелді. Осындай мұғалімдерден оқығаннан кейін, Әр-Рашидтың ұлы мен мұрагері *Әбіл-Аббас Абдуллаһ Ибн Харун Әл-Мамун* (арабша: *أبو العباس عبد الله بن هارون المأمون*), күллі дүниеге көбінесе Әл-Мамун есімімен белгілі болған (арабша: *المأمون*); өмір сүрген жылдары: 786 жылдың 19-шы қыркүйегі – 833 жыл-

дың 9-шы тамызы), 813-ші жылдан 833-ға жылға дейін – Аббасидтер әулетінен шыққан Бағдат халифасы, астроном. (арабша: ) заң, әдебиет, пәлсапа, риторика («риторика», қазақша: шешендік өнер (көне грек тілінде: ἡ ῥητορικὴ τέχνη «шешендік» ← ῥήτωρ «шешен») — сөз өнерін, көркем сөз мен шешендік өнерді құрастыру ережелерін, шешендік өнерді, дүниетануды зерттейтін филологиялық пән) және ғылымдардан асып түсті. Әл-Мамун халифа болғаннан кейін Бағдатта даналық үйін құрды, ол әлемнің түкпір-түкпірінен ғалымдар жинап, зерттеу, астрономия және грек, сирия, парсы және санскрит еңбектерінен көптеген аудармалар жасады. Грек шығармалары араб тіліндегі нұсқаларында Аристотель мен грек мәтіндеріне деген қызығушылықты оятып, Латын Еуропасына жетті. Аударма кезінде Батыс туралы да, «классикалық Грекия» ұғымы да болған жоқ еді.

Әйелдер Құран ілімі, құқық, дінтану, өнер және медицина саласында білімдерімен ерекшеленді. Әйелдер медицинаның басқа салаларын зерттеп, хирургтар мен дәрігерлер болғанымен, акушерлер сұранысқа ие болды. Көптеген әйелдер оқу және басқа салаларда беделге қол жеткізді. Олардың лауазымдарына 17 билеушілер мен әкімдер, 9 шешен, мешіттер мен басқа да қоғамдық мекемелер салған 4 адам, 42 дінтанушы, 23 сазгер және 76 ақын кірді. Халифалардың әйелдері өлең жазуда бір-бірімен жарысқан.<sup>25</sup>

Имам Әл-Ғазали (*Әбу Хамід Мұхаммад Ибн Мұхаммад Әл-Ғазали* Эт-Тусі (араб тілінде: ابو حامد محمد بن محمد الغزالی; өмір сүрген жылдары: 1058, Тұс – 1111-ші жылдың 19-шы желтоқсаны, Хорасан шаһары (қазіргі Иран) – ислам дінтанушысы, құқықтанушысы, пәлсапашысы және дәруішісі. Сопылық ілімнің негізін қалаушылардың бірі болған беделді ұстаздардың бірі. Әл-Ғазалидің қызметі сопылық ілімді жан-жақты және жүйелі түрде қалыптастыруға, сондай-ақ сопылықтың теориялық негіздерін тұжырымдауға бағытталды) осы кезде білім мен тәжірибенің үлгісі және ислам дінінің ең ірі ғалымы болды. Тарихта ерекше мәртебеге ие болған тағы бір ірі зияткер – әлеуметтанудың негізін қалаушысы және әлеуметтік ғылымдардың ізашары *Ибн Халдун*. Арнольд Тойнби өзінің «*Мукаддимасын*» (арабша: المقدمة, қазақ тіліне аудармасы «Кіріспе») – жалпыға ортақ тарих туралы ескерткіш шығарма) тарихи пәлсапасы ретінде сипаттайды, ол осы түрдегі ең ұлы туынды болып табылады.<sup>26</sup> Ибн

Халдуннің болашағы кең, оның еңбектері әлем жаратылуынан бастап Інжіл, парсы, грек, рим заманындағы оқиғалар, сонымен қатар арабтар тарихын қамтыған.

Батыс университеттерінде бұрын Кордова мұсылмандарының оқу орталығында болғандай оқытуда Батыс ғалымдары үшін араб тілін қолдану өзінің жалғасын тапты. Батыс ғалымдары сол кезде шіркеу бақылауындағы оқу орындарынан алшақтап, өздігінен пайда болды. Ислам өркениетінің данышпаны басқа мәдениеттерден алған білімдерін қалай пайдаланып, өзінің зияткерлік ортасын құрып, әлемдік білімге өзіндік үлес қосқандығынан көрінеді. Зияткерлік белсенділік бүкіл ислам өркениетінде тұрақты болды.

## Тоғызыншы тарау

### Ғылымдар

Құран табиғаттың сұлулығына және табиғи әлемде Құдайдың кереметтерінің болуына баса назар аударады. Көптеген жерлерде Құран ғылымның табиғаты мен құрамдас бөліктеріне сілтеме жасайды және оларды Құдайдың жаратылысымен байланыстырады, тіпті ғылыми зерттеулерге жігерлендіреді.<sup>27</sup> Құран табиғат әлеміндегі дәлелдерге назар аударады және *тақдирға* немесе «өлшемге» баса назар аударады: сандық және сапалық шектерді теңдестіре отырып, олардың тепе – теңдігін сақтайды.<sup>28</sup>

Ертедегі мұсылман ғалымдары жерді дөңгелек деп тұжырымдап, олардың Құран Кәрімдегі сипаттамасын түсіндірген. Еуропалықтар бұл мәнбіні Қайта Өрлеу дәуірінде қабылдаудан бас тартып, жердің тегіс екенін алға тартты.<sup>29</sup> Мұсылман Испанияда мұсылман және еврей астрономдары Птоломейдің теорияларын Аристотель шығармаларының пайдасын тікелей қабылдамады. Мұсылман астрономдары Птоломейдің планеталық үлгісін мұсылман альманах («*альманáх* (араб тілінен *ألمناخ* «астрономиялық күнтізбе») – кез келген белгі бойынша (тақырыптық, жанрлық, ұғымдық-көркемдік және т.б.) реттілікті басылым түрі, әдеби, көркем және/немесе ғылыми-көпшілік шығармалардың үздіксіз жинағы) кестелеріне сәйкестендіріп түзетіп, басқа планетарлық жүйелердің бар екен-

дігін мойындады.<sup>30</sup> Мұсылмандар грек геометриясын білместен бұрын  $\pi$ -ді қолданып шеңберлерді де есептеді.

Жаулап алу кезінде мұсылмандар Византия мен Парсы ғылыми мекемелерін сақтап қалды. Джундишапур мұсылман әлемінің ғылыми орталығына айналды және оның ғалымдары Омейядтардың астанасы Дамаскке келді. Ислам ғылымы әлемде ғасырлар бойы үстемдік құрды және Аббасилердің билік ету кезеңінде гүлденді. Үндістаннан, Византия империясынан және Персиядан ғалымдар Багдадқа жиналып, мұсылман ғалымдарынан сабақ алды. Барлық ғылыми мәліметтер ғылымға жаңа тілде жазылған. Барлығы түсіндірілмес бұрын араб тіліне аударылды, бұл жаңа терминология мен үлкен шығармашылыққа жол ашты.

Астрономиядағы жетістіктер саяхатшыларға жұлдыздардың орналасуын және жұлдыздардың қозғалысын білуге көмектесіп, жүру маршрутын құруға және уақытты есептеуге көмектесті. Ай арабтардың өмірінде де маңызды болды, олар «ай кезеңдері» деп аталатын жұлдыздардың қатарынан 28 тобын белгілеп берді. Айдың осы кезеңдерге қарсы тұрысы жылдың маусымын ашты.<sup>31</sup> Мұсылман Испания батысқа жер шар пішінінде екенін түсіндірді және астрономиялық кестелер сияқты басқа да құнды жұмыстарды жалғастырды. Мұсылмандық химия ғылымы ислам пайда болғаннан кейін бір жарым ғасырдан кейін дамыды. Мұсылмандар математикада да, алгебра, геометриялық шешімдер, градустық өлшемдер және тригонометриялық кестелерді жасау алгоритмімен («алгоритм») (латынша: *Algorithm* – Орта Азия математигі *Әл-Хорезми* (араб тілінде: الخوارزمي) атынан) – есептердің белгілі бір қатарын шешуге арналған нақты анықталған ережелердің ақырлы жиынтығы немесе орындаушының шешу тәртібін сипаттайтын нұсқаулар жиынтығы, нақты мәселесі) және дамуымен де айтарлықтай жетістіктерге жетті.<sup>32</sup> Ислам ғылымдары өркениеті басқа өркениеттердің ашық қолжетімді болуынан әсіресе Персиядағы, Үндістандағы және Ежелгі Грекиядағы жетістіктеріне, ғылымдар жетістіктерінен нәр алып дамыды. Мұсылман билеушілері қолдаған аударма қозғалысы маңызды рөл атқарды, ал ислам ғылымдары Қайта Өрлеуге ықпал ете бастады.

## Оныншы тарау

### Медицина

Исламның алғашқы жылдарында Қытай, Үндістан, Грекия және Персия медицинада жоғары дәрежеге жетті. Грек ғалымдары арабтар мен парсы әлеміне дәрігерлердің үлесін қосқан Персияның алдыңғы қатарлы оқу орталығы Джундишапурға қоныстанды. Бұл дәрігерлердің кейбіреулері Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) замандастары болды, олар ауруларға, дұрыс тамақтану ережелеріне және гигиенаға қатысты ақыл-кеңес берді. Медицинаны зерттеу мұсылман әлемінде дамып келе жатқанда, кейінгі халифаттар ІХ ғасырдан бастап Джундишапур дәрігерлеріне, мысалы, Хунайн ибн Исхақ сияқты сарай дәрігерінің медициналық кеңесіне жүгінді. Хунайн грек шығармаларын араб тіліне аударды, мұсылман әлемінде ықпалды жүзге жуық медициналық еңбек жазды және болашақ ықпалды дәрігерлерге сабақ берді.

Аббасидтер дәуірінде барлық ғалымдар медициналық білім алып, көпшілігі жан жақты зерек тұлғаларға айналды. Ахуал оқуға қолайлы болды және ғалымдар өте құрметті болды. ІХ ғасырдың басында Бағдатта 860 ресми түрде рұқсатталған дәрігерлер мен көптеген ауруханалар мен мектептер болды.<sup>33</sup> Ислам медицинасы тарихындағы маңызды кезең үш ұлы дәрігерді, негізгі мәтіндерді жазушыларды және пәлсапашыларды қамтыды: Әр-Рази, Әл-Маджуси және Ибн Сина. Әр-Разидің жұмыстары араб медицинасының жетілуінің белгісі болды және оның ең маңызды үлесі шешекті (оспа) қызылшадан (корь) ажырату болды. Ол 200-ден астам кітап шығарды, оның жартысы медицина туралы, оның ішінде 10 томдық грек медицинасы туралы ғақлия.

Әбу Әли Әл-Хусейн Ибн Сина (арабша: أبو علي الحسين ابن سينا) (латынша: *Avicenna*) – Батыста «Авиценна» деген атпен белгілі (өмір сүрген жылдары: 980, Афшана, Бұхара – 1037 ж. 18 маусым, Хамадан) – ортағасырлық парсы ғалымы, пәлсапашы және дәрігер, шығыс аристотелизмінің өкілі. Ол Саманид әмірлері мен Дейләм сұлтандарының сарай дәрігері болды, біраз уақыт Хамаданда уәзір болды. Ол ғылымның 29 саласы бойынша барлығы 450-ден астам еңбек жазған, оның 274-і ғана бізге жеткен. Орта ғасырдағы ислам әлемінің ең атақты және ықпалды

пәлсапашысы және ғалымы) мұсылман ғалымдарының ішіндегі ең танымал және ортағасырлық көрнекті пәлсапашы. Мұсылман медицинасы өзінің шыңына өзінің еңбектерімен және медициналық дарынымен жетті. Ибн Синның медициналық тарихтағы беделі оның бес томдық батыста «Канон» деген атпен танымал *Әл-Қанун фи әт-Тибб* (арабша: القانون في الطب, яғни «*Медицина каноны*») медициналық емдеу ғылымындағы жауһарына негізделген.<sup>34</sup>

Мұсылман Испанияның алғашқы ғасырларында дәрігер болуға ұмтылған ғалымдар Багдад, Каир, Дамаск және Иранға барып, университеттер мен ауруханаларда білім мен тәжірибе жинады. Кейінірек, мұсылман Испания медицина мен пәлсапа орталықтары бар өз университеттерін құрды, бұл XII ғасырда Еуропаның қалған аймақтарына мұсылман тәжірибесінің ағынын жеңілдетті. Андалусияның ең танымал мұсылман ғалымы Ибн Рушд немесе Аверроэс болды. Ол Батыстық пәлсапаға әсер етті, сонымен бірге ол судья, дәрігер және жан-жақты медициналық энциклопедияның авторы болды. Эдвард Браун араб және араб емес мұсылмандар гректерден химия мен медицинаға мұра етіп қалдырған ғылыми ілімге ең көп үлес қосты деп жазады. Нәтижесінде мұсылмандар химия мен ботаниканы дәрі-дәрмектерді дайындауда жеке пәндерден гөрі пайдалы деп санады. Медициналық және фармацевтикалық білім шеберлерден сабақ алу үшін ерекше медициналық оқу орындарына баратын ғалымдардың арқасында бүкіл мұсылман әлеміне тарады.

Мұсылмандар өздерінің ауруханаларымен ерекшеленді және әлем білетін тиімді аурухананы бірінші болып ойлап тапты. Дәріхананы ойлап тӘбумен қатар, ислам өркениеті фармацевтикалық арнайы сөздер/атаулар жинағын) және дәрі-дәрмектерді дайындау әдістері сияқты еуропалық медицинаға ауысқан тәжірибелерді шығарды. Мұсылман медицинасы ықпалды әрі ауқымды болды, ал ортағасырлық кезеңдегі исламдық білім парадигмасы өз назарында мұқият әрі жан-жақты болды.



## Он бірінші тарау

### Араб әдебиеті

Әдебиет пен өнер ислам өркениетінің бойында екі маңызды тұрақтылық болды. Мұсылман шығармашылығы оларды адамның жетістіктері ретінде жоғарылатты және мұсылман емес елдердегі мұсылмандардың туындыларын қамтыды. Мұсылман әдебиетінің негізі оның тілі және оның қолдану әдісі болды. Әр мәдениеттің ерекше пішіндері, метафоралары, рәміздері мен сарындары бар және бұл әсіресе исламдық мәдениетке қатысты. Мұсылман әдебиеті мұсылмандық әдепті бейнелейді және оның айрықша белгілері бар: Құран мен исламды білу, және исламға дейінгі әдеби дәстүрлер, мысалы поэзия, шешендік сөздер, ертегілер мен тарихи мәнбілерді, аңыздар мен көрнекті тарихи тұлғалардың өмірін жиі біріктіретін тайпалық тақырыптар. Ұлы тарихшы *Ибн Халдун* (арабша: ابن خلدون) *Әбу Әл-Фарадждың* (арабша: الفرج) «*Әндер кітабы*» («арабтар» поэзиясының («поэзия» (грек тілінде: *ποίησις*, «өнернама», «шығармашылық», «жарату») – сөйлеуді ұйымдастырудың ерекше тәсілі; сөйлеуге қосымша өлшемдерді (өлшеулерді) немесе қарапайым тілдің нақты қажеттіліктерін енгізу; сөздік көркем шығармашылық, негізінен поэзия (осы арнайы сөздің кең мағынасында қолданылады), тарихының, саз өнерінің және басқа барлық бағыттардың түрлерінде өте жақсы дәрежеде жетістіктерге жеткеннің бәрін қамтиды» деп атап өтті.<sup>35</sup>

Исламға дейінгі әңгімелер мен аңыздардағы басты кейіпкерлер рулық батырлармен қатар патшалар болған. Бедуиндік оқиғалар өлеңмен айтылды, сондықтан шөл батырларын мадақтап өлең айту дәстүрге айналды. Арабтар поэзияны өте жоғары бағалаған, ал ең атақтысы – *Муалляқат* (арабша: *المعلقات*) (*Жемі Ода*).<sup>36</sup> Көптеген арабтар бүгінге дейін барлық томды жаттап алып оқиды. Кейінірек, ислам діні әдебиетке әсер еткендіктен, Құран ақындарға, тіпті пайғамбар өмір сүрген кезде де шеберліктерін шыңдауға кедергі болған жоқ. Алайда алғашқы төрт халифа «асыл құндылықтар» мен исламдық ақылаққа негізделген шығармаларды артық көре отырып, поэзияға Пайғамбардан (с.ғ.с.) гөрі көбірек қызығушылық танытты.<sup>37</sup> Омейядтар дәуірі ақындар арасында үлкен шығармашылыққа және махаббат поэзиясының жаңа түрі – *га-*

залға («газал» (арабша: غزال – шығыс өлең құрылысының әр шумақтың соңында тұрақты ұйқасы бар қос шумақ; Еуропа поэзиясында да қолданылады. Бұл өлең жазу түрлерінің атауы араб тілінен енген غزل «иіру» етістігінен шыққан) сүйене отырып, өлең ауыспалы тілге ие болды. Исламға дейінгі дәуірлердегі махаббат поэзиясы Ислам діні келгеннен кейін қайта жазылып, Мекке мен Мединадағы Омейядтар кезінде Саз өнері мен әнге айналды. Махаббат поэзиясы тікелей тақырыптан гөрі көп мағыналы болмауға бейім болды.

Проза («*проза*» (латынша: *prosa* – тура мағынасы «мақсатты сөйлеу» дегенді білдіреді) – ауызша немесе жазбаша сөйлеу, сәйкес сегменттерге бөлінбестен – поэзия; поэзиядан айырмашылығы оның ырғағы синтаксистік құрылымдардың (нүкте, сөйлем, баған) жуық арақатынасына негізделген. Кейде бұл арнайы сөз көркем әдебиетке, жалпы (поэзия) ғылыми немесе публицистикалық әдебиетке, яғни өнерге қатысы жоқ қарсысалыстырым ретінде қолданылады) жазуда дамушылық болды, дегенмен сауаттылық енді ғана дами бастаған аймақтарда шешендік сөздер негізгі көрініс құралы болды. Ескі аңыздар қағазға түсірілді, дегенмен ерте жазылған туындылардың көпшілігі тарихи болған. Ең танымал әңгімелер исламның алғашқы соғыстары туралы оқиғалар болды, және олар жиі безендірілген. Сол кездегі көрнекті прозалық шығарма – Ибн Исхак жазған және Мұхаммед Пайғамбарды (с.ғ.с.) туыстарынан немесе сахабаларынан алынған мәліметтерден білетін адамдармен сұхбаттасуға негізделген өмірбаяны – Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) тарихы. Оның Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) заманынан бастау алатын билік тізбегі әдісі Құраннан кейін ең маңызды болып табылатын «Пайғамбардың жолы» мұсылмандарға арналған діни басшылық деп аталатын Сүннет Хадисті жинақтау үшін де қолданылған.

Батырлық дастандар сияқты прозалардың көпшілігі 500 жылдық Аббасидтер дәуірінде жазылған және Халифат ұсынған неғұрлым жетілдірілген және космополиттік («*космополитизм*» (ежелгі грек тілінен *κοσμοπολίτης* (*kosmopolites*) – «космополит», «дүние адамы») – жалпы адамзаттың мүддесін жеке ұлттың немесе мемлекеттің мүддесінен жоғары қоятын және адамды жеке тұлға ретінде қарастыратын әлем азаматтығы туралы ұғымнама. Жердегі еркін тұлғаны, Дж. Р. Солдың (Джон Ролстон Сол (ағылшынша: John Ralston Saul, 1947-жылы 19-маусымда

туған, Оттава) – канадалық пәлсапашы, жазушы және эссеист («эссе» француз тілінен «*essai*», ағылшын тілінен «*essay*», «*assay*» – талпыныс, жазушылық сынама, очерк; латын тілінен «*exagium*» – ойлау) пікірінше, космополитизм – дүниенің бірлігін, әмбебаптықты түсінуге бағытталған дүниетаным және мәдени көзқарас) мәдениеттің аясында дамыған. Бұл проза поэзияның үстемдік мәртебесіне қарсы тұрды. Омейядтар дәуіріндегі араб-ислам әдебиеті мен Аббасидтер дәуірі арасындағы әдебиетті ажырату керек. Аббасидтердің билігі, әсіресе бірінші жартысы, әдебиетке, пәлсапаға, ғылымдарға және өнерге үлкен өзгеріс енгізді. Әдеби проза үстемдік етті, дегенмен поэзия әлі де үлкен құрметке ие болды, және оны көбірек үйреніп, басқа мәдениеттермен, әсіресе Персиямен кеңірек байланыста болу арқылы жетілдірілді.

Осы алғашқы әдеби кезеңдегі шығармалардың ішінен «*Мың бір түн*» («*Мың бір түн*» (на арабском языке: *كِتَابُ أَلْفِ لَيْلَةٍ وَ لَيْلَةٍ*, на персидском языке: *هزار و یک شب*; «Китаб альф лейла уа лейла») – ортағасырлық араб және парсы әдебиетінің ескерткіші, парсы патшасы Шахрияр мен оның әйелі Шахеразада (Шахразада) хикаясы бойынша құрылған ертегілер мен әңгімелер жинағы. Түпнұсқа тілдегі «Бұлақ» деп аталатын алғашқы толық баспа басылымы 1835-жылы Каирде басылды) әңгімелер жинағы ең танымал және әйгілі болды. Көптеген әңгімелер парсы тілінен аударылып, бедуиндік оқиғалармен және арабтардың халық әндерімен үйлесіп, көбіне мұсылмандарға сабақ болатын оқиғаларға айналды. Бұл үдеріс ертегілерді ұйымдастыруға және олардың терең мағыналарына әсер етті.<sup>38</sup>

Прозалық мәнерге деген қызығушылықтың артуы сөз құрылысының *мақамат* (арабша: *المقامات*) деп аталатын жаңа түріне алып келді, бұл мәнерлі және қосарланған драмалық жанры. Ахмад Әл-Хамаданидың *Мақаматы* пайда болғаннан бастап, Құранның жанында араб тілінің қазынасы ретінде қарастырылды.<sup>39</sup> Аббасидтер дәуірінде поэзия (жыр, көркем өлең, өлең сөз, өлең-жыр) мол, бұрынғыға қарағанда мазмұны, мәнері, тәсілі кең болды.

## Он екінші тарау

### Парсы әдебиеті

Иран – араб әлемінен тыс ислам өркениеті мен мәдениетіне ең көп үлес қосқан ел. Ираннан шыққан көптеген ғалымдар араб өркениетінің тарихына араб тілінде жазғандықтан енген. Парсы тілі қайта жанданғаннан кейін парсы әдебиеті пайда болды және көп ұзамай өзінің абыройы мен беделіне қол жеткізді. Парсы әдебиетінің алтын ғасыры Иран мен Ислам мәдениеті тарихындағы ең керемет кезеңдердің бірі болып табылады. Руми, Сади, Хафиз сияқты танымал ақындардың шығармалары көптеген тілдерге аударылып, батыстың көрнекті авторлары тарапынан жоғары бағаланды.

Араб тілі де, фарсы тілі де бай тілдер болғанымен, араб тілі негізінен ислам дінінің басында ауызша болған, ал фарсиде ислам әдебиетінің бір бөлігі болған жанрлық эпоспен («*Эпос*» (көне грек тілінде: *ἔπος* – «сөз», «әңгімелеу», «өлең») – әдебиеттің бір түрі (сыршылдық жыры және драматургиямен қатар), халық өмірінің тұтас бейнесін қамтитын және бейнелейтін өткен туралы қаһармандық әңгіме. жарасымды бірлік қаһармандар әлемі. Көбінесе эпостық жырлардың авторы болмайды (ежелгі эпостардың жинаушылары өздерін жазылғанның авторы деп танымайтын). Әңгімелеу айтушының – нақты немесе ойдан шығарылған айтушының, бақылаушының, оқиғаның қатысушысының немесе кейіпкерінің атынан жүргізіледі) қоса кең көлемде жазылған әдебиет болған. Ислам дінінің келуі парсы тілін өзгертті, Пехлеви әліпбиін (Пазанд) (парсы тілінде: *پهلوی یازند*) араб жазуымен және қосымша үндеулермен алмастырды. Араб және Құран парсылардың қолданыстағы сөздік қорын одан әрі байытты.<sup>40</sup> Мұсылмандар, әсіресе Аббасидтер Иран қорынан көп нәрсе қабылдап, оған өз үлестерін қосты.

Ирандықтар араб тіліндегі шығармаларды басқа тілдерден аударса, арабтар ирандықтарға өздерінің сөздік қорының бір бөлігін, ислам дінін және поэзия түрлерін берді. Араб *қасыдасы* (арабша: *القصيد*) ирандықтар арасында панегирик («*панегірик*») (латын тілінен *panegyrikus* ← ежелгі грек *πᾶν-ἡγῶρικός* – «салтанатты ұлттық жиналыстағы мақтау сөзі») ежелгі грек тілінен *пᾶς, пᾶσα, пᾶς, пᾶσα, пᾶς, пᾶσα, пᾶς, пᾶσα, пᾶνν, пᾶσα, пᾶνν-ἡγῶρικός* – «салтанатты ұлттық жиналыстағы сөз» әдеби шығармадағы

мадақтау) немесе өнер көрсету. 19-шы ғасырдан бері – негізсіз мақтау), яғни асыра мадақтау ретінде қолданылуында басым болған, ал ирандықтар ғазалдың жеке сыршылдық түрін жасады. Ирандықтар жасаған үшінші ақындық түрі Омар Әл-Хайямның шығармаларының ағылшынша аудармаларымен әйгілі болған *рубайиясы* («*рубайия*») (араб тілінде: *الرباعية*, *эр-рубайият*) – төрт өлең шумағы (төрт жолды өлең); Таяу және Орта Шығыста кең тараған сыршылдық түрі (ғазал мен қасидамен бірге) болды. Төрт жолмен шектелгеніне қарамастан, бұл парсы поэзиясының көп бөлігі болды. Иран матнауиясы ұйқаспен байланыстырылған екі жолдан тұратын реттілік болған, ал кейбір пішініндегі шығармалар Румидың *Маснауиясы* («*Маснауи*») немесе «*Маснави-йе-Ма'нави*» (парсыша: *مثنوی* *معنوی*), сондай-ақ Матнауи немесе Матнави деп жазылған, Руми деген атпен белгілі Жалал ад-Дин Мұхаммед Балхидің парсы тілінде жазылған көлемді өлеңі. *Маснауи* – сопылық ілімнің «парсы тіліндегі Құранға» ұқсайтын ең ықпалды шығармаларының бірі. Оны көптеген комментаторлар әлем әдебиетіндегі ең ұлы дәруіштік поэма ретінде қарастырған. «*Маснауи*» – алты жыр кітабынан тұратын топтама, олардың жиынтығы *шамамен* 25 000 тармақты немесе 50 000 жолды құрайды. Бұл сопыларға Құдайға шынайы ғашық болу мақсатына жету жолын үйрететін рухани мәтін) сияқты мыңдаған жолдарға дейін созылған.

Парсы әдеби проза мәнері араб тілінен аудармалар жасау кезінде ерте дамыды. Фарси (парсы) поэзияның тілі ретінде үлкен маңызға ие болды, сондықтан 500 жыл ішінде бір ақын екінші ақыннан кейінгі парсы әдебиетінің алтын дәуірінде үстемдік етті. Олардың жоғары құрметі бүгінде Иранда жалғасуда. Иранға әлемге әйгілі ақындардың қатарына Фирдаусиді жатқызуға болады, оның «*Шахнаме*» («*Шахнаме*», немесе «*Шахнама*») (парсы тілінде: *شاهنامه* – «Патшалар кітабы», «Патшалар туралы кітап», «Патша кітап», «Патша кітабы») – парсы әдебиетінің көрнекті ескерткіші, иран халықтарының ұлттық эпосы. «Патшалар кітабында» Иранның ежелгі дәуірден VII ғасырдағы ислам дінінің енуіне дейінгі тарихын сипаттайды.

Бір автор жазған ең ұзын поэма: Илиада мен Одиссеяның қосындысынан екі есе көп. *Шахнаме* – прозалық және өлең жинақтарының атауы, олардың ішіндегі ең маңыздысы 976-1011 жылдар шамасында жазылған Фирдоуси дастаны) *шамамен* 60 000 жүп және парсы эпостарының ішіндегі

ең көрнекті болып саналады. Ол араб сөздерінен аулақ болғандықтан, оның жұмысы парсы тіліндегі дерлік барлық жазбалар қатарына жатады.

Сопылық поэзия да осы уақытта көтеріліп, өзінің шыңына жетті. Руми исламның ең ұлы жазушысы болып саналды. Ол сондай-ақ «Жоғарғы дәруіш» және парсы тылсымының керемет үлгісі ретінде танымал. Ол махаббат пен өмірдің ғажайыптарын дәріптеген мерекенің сопысы болды. Ол Мауляна немесе біздің қожайынымыз ретінде кең танымал болды. Ол моңғол шапқыншылығы мен жойылу кезеңінде өмір сүрген болса да, Руми өзінің өркениетінің маңызды бөлігін Құранды, Исламды және оның ұстаздарын оқып, саяхаттау арқылы сақтады. Сади, сондай-ақ жоғары бағаланған, ең жақсы парсы ақыны болып саналады. Оның риуаяттары ақылақтық-әдептілік мәнге ие болды және өлеңдермен қатар прозада да айтылды. Хафез XIV ғасырда жазған тағы бір ұлы шебер, барлық уақыттағы ең ұлы *газаль* жазушысы ретінде танымал болды. Иранның барлық ақындарының ішінде оның поэзиясы ақындық тәсілдің кең түрлерін ең шебер қолданған.

XV ғасырдың аяғында парсы тілі мен әдебиеті Үндістанға таралып, онда тұратын мұсылмандардың тілі мен әдебиетіне әсер етті. Бұл үнді-арий тілінен (санскрит тілінен) шыққан «урду» деп аталатын жаңа үнді тілінің құрылуына әкелді. Ұлы Моғолдар осы екі тілдің көмегімен өздерінің өркениеті мен бай мәдениетін құрды, бұл өз кезегінде парсы әдебиетіне әсер етті. Парсы тілі мен оның әдебиеті, әдебиет өнерінің ислам дәстүріне бұрын-соңды болмаған қазына қосты.

## Он үшінші тарау

### Өнер

Испаниядағы ең әдемі екі ескерткіш ислам өнерінің үлгісін көрсетеді: Кордоба мен Гранададағы Альхамбра үлкен мешіті. Бұл ғимараттар ашық, жарқын, түрлі-түсті және керемет, арабесктерге, каллиграфия («*каллиграфія*» (грек тілінен *каллиграфия* – «әдемі жазу») бейнелеу өнерінің бір саласы. Каллиграфияны көбінесе әдемі жазу өнері деп атайды. Каллиграфияның қазіргі анықтамасы мынадай: «белгілерді

мәнерлі, үйлесімді және шебер етіп жасау өнері») мен геометриялық сызбаларға бай. Құран көптеген жерлерде сұлулыққа баса назар аударады.<sup>41</sup> Мұсылмандар Құдайдың берген сұлулығын алды және олардың Құран кітаптары мен мешіттерін көркейтіп, ерекше исламдық бейнелеу әрлендірмесін жасады. Бүгінде мұсылман әлемінде бай әрлендірме мен әшекейлер, әдемі каллиграфия, кітап суреттері, миниатюралық, яғни шағын кескіндеме және жарықтандырылған қолжазбалар бар. Геометриялық әрлендірмемен арабеск («*арабеск*») (француз тілінде: *arabesque* италяндық *arabesco* «арабша») – бұл ең ерекше исламдық әсемдік пішін.

Мұсылмандар қолөнерді Исламнан бірнеше ғасыр бұрын, әсіресе кілемдерде жалғастырды, олар қазір мәліметтер мен өндірістің ұлғаюымен көпшілік қол жетімді болды. Көп ұзамай мешіттердің ішкі бөлмелері кілеммен жабылды, көшпелілер оларды саяхат кезінде портативті үй бұйымдары ретінде пайдаланды. Жайнамаз бүкіл мұсылман әлемінде кеңінен қолданымал нәрсеге айналды. Еуропалық Қайта Өрлеудің басында кілемдер мұсылман әлемінің ең сұранысқа ие өнімдерінің бірі болды. Олар бай әрлендірмесімен бағаланды және Еуропаның жетекші суретшілерінің суреттеріне енгізілді.

Күйіктас пен әйнек саласында мұсылмандар қалайы әйнектеу практикасын жаңғыртты, ол Еуропада енгізілген кезде батыс қыштарының негізгі тәсіліне айналды. Мұсылмандар сонымен қатар жылтыр және түрлі-түсті қыш ыдыстар жасау үшін металл глазурін қолдануды қосқан.

Мұсылмандық жылтырататын тәсілдер Еуропаға Испания мен Италия арқылы енген еді. Италия үш ғасыр бойы мұсылман әлемінен шіркеулерін безендіру үшін жылтыр қыш ыдыстар мен қыш тақтайшалар сатып алды. Мұсылман әлемі орта ғасырларда шыныдан және таудың хрусталінен жоғары сапалы өнер туындыларын шығарған жалғыз өркениет болса керек. Шыны іс-тәжірибелік қолдануда және декор ретінде кең таралған. Алтынмен немесе онсыз эмальданудың тағы бір әдісі қолданылды.

Мұсылман өнеріне келген білгір парсы, моғол және түрік миниатюраларында көрсетілгендей, исламдық миниатюралық, яғни шағын

кескіндеменің ең жақсы жағын алады. Олардың егжей-тегжейлі мұқият берілген. Миниатюралық, яғни шағын суреттерде ғимараттар, каллиграфия, бақтар, кілемдер мен киім сияқты басқа ислам өнерлері де бар. Алтын мен бағалы тастарды жарқырата түсуге көптеген байлықтар жұмсалды.

Саз өнері ислам дәуірінің басталуынан бастап сақталды және барлық мұсылман аймақтарында, соның ішінде ислам пайда болған Хиджазда басым болды. Мұсылмандар «дыбыс өнерін»<sup>42</sup> қабылдады, қабылдап жатыр және Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Құранды мәнерлеп оқуға ерекше назар аударды. Алғашқы халифтер кезінде алғашқы мұсылмандық «Саз өнері» дауысты болды. Мәнерлеп оқу, көбінесе импровизациялар, яғни өлеңді суырып салып айтулар, сөзсіз, жалғыз дауыспен айтылды. Саз өнері жергілікті мәдениеттерден болғандықтан және мұсылмандар оның дамуына себепші болған халықтардың әдет-ғұрыптарына кедергі жасамағандықтан, саз өнерін жөніне қалдырды. Саз өнерінің жергілікті дыбысы дәстүрлі жергілікті әндерден, әуендерден және аспаптардан айқын көрінеді.

Араб каллиграфиясы, сәулет өнері сияқты, мұсылман әлеміндегі маңызды өнер түрі болып табылады. Құранның алғашқы көшірмелері көлбеу сценариймен жазылып, алғашқы ислам ғасырында Мекке мен Мединада құрлық жазуы каллиграфияны өнер түрі ретінде бастап, дамыды.<sup>43</sup> Әртүрлі ақпарат құралдарында сценарийдің әртүрлі мәнерлері сонымен қатар безендірілген ғимараттар қолданыла бастады. Алла әртүрлі мәнерлер мен кейіпкерлердің назары болды. Мұсылман суретшілерінің данышпандығы, әсіресе ислам тарихының алғашқы жылдарындағы, оны бастаушылар, арабеске көрінетін геометриялық әрлендірмені дамытуда да қатысты болғаны көрінеді. Мешіт безендірмелер түрлері исламның барлық басқа өнер түрлерін, әсіресе каллиграфия мен арабесктің көрсеткіші болып табылады.<sup>44</sup> Сәулет өнері – ислам өнері және соған сәйкес танылуға лайық. Мединадағы Пайғамбар (с.ғ.с.) мешіті күмбез бен мұнара тәрізді барлық исламдық ғибадат үйлерінің түптұлғасы болды.



## Он төртінші тарау

### Османлылардың Ислам өркениетіне қосқан үлесі

Түркі халқы, әсіресе Османлылар өзінің кейінгі кезеңдерінде ислам өркениетінің қалыптасуы мен жетілуіне, әсіресе Османлы мәнерлері Византиямен және Еуропалық Қайта Өрлеумен өзара біте қайнасқан өнер мен сәулетте өз іздерін қалдырды. Мұсылман Түрік Әмірліктері ислам сәулетіне көптеген ерекшеліктер мен жаңалықтар әкелді, мұсылман әлеміне тән және ерте исламдық төртбұрышты мұнаралардан өзгеше мұнараның жаңа түрін жасады. Күмбездің тұлғалы текше кеңістігімен үйлесуі жаңалық болды. Орталық Азиядағы өз отандарында түріктер күмбез тәрізді шатырларда өмір сүрді, бұл кейіннен түрік сәулеті мен сәндік өнеріне әсер етті. Селжұқтар дәуірінде күмбезге басты сәулет ерекшелігі ретінде үнемі назар аудару ғимаратты қоршаған ортамен біріктіру үшін қажетті көрнекі бірлікті құрады. Көркемдік қоспасы өміршеңдік пен шығармашылықты қалыптастырды, олар Османға ғана тән болды. Олардың тілі түрік тілі еді, сонымен бірге парсы және араб тілдеріндегі ақындық баяндау дәстүрлері мен сөздіктерімен байытылды.

Осман империясы мешіт құрылысына ерекше назар аударды, өйткені мешіт Осман мемлекеті мен қоғамында маңызды рөл атқара берді. 1453-жылы Константинополь қаласының құлауы Византияның Османлы өнері мен сәулет өнеріне терең әсер етуін бастады. Бұл әсер Сұлтан Мехмет II мен Сүлеймен Ұлыға, сонымен қатар көптеген діни және зайырлы ғимараттардың, соның ішінде Османлы Византия империясынан мұраға қалған Айя София шіркеуінің сақталып қалуына байланысты. Жаулап алудан кейін шіркеу империялық мешітке айналды және Османлы сәулетшілерінің шабыт көзі болды. Орталық жоспарланған күмбезді киелі орындар Италия мен Осман империясында пайда болды, бұл ішінара өзара римдік-византиялық сәулеттік мұраның қайта тірілуіне байланысты болды.

Османлы әлемдік ірі мемлекеті XIX ғасырға дейін үш құрлықты қамтыды. Олар еркін дүниежүзілік саудаға баса назар аударған ізашарлар болды және еуропалық капитализмнің өсуіне үлкен үлес қосты. Османлы картографтары мен жазушылары еуропалық Қайта Өрлеу заманындағы

картографтармен бірдей дереккөздерді, мысалы, классикалық көне шығармаларды, атап айтқанда, Птоломейдің *географиясын* қолданды.<sup>45</sup>

Осман империясы көп жағдайда Жерорта теңізіндегі Византия мен Рим империяларының мұрагері болды, сондықтан Оттомандар өздерін римдік және мұсылмандық дәстүрлердің мұрагерлері деп санады. Аббасидтер халифатына ұқсас Османлы азаматтық мемлекет «жаһандықтың» және көптеген мәдениеттердің қоспасы болды. *Миллеттер* жүйесі империяны діни қатынастарға негізделген жартылай автономды қауымдастықтарға бөлді. Осман діни төзімділігі<sup>46</sup> мен сезімталдығы сәулет, мешіт ғимараттары мен колледждерінде көрініс тапты. Олардың исламмен теңдессіз байланыстары әрқашан болған және олардың қалауы мен өнердің қамқорлығы кең әсер етті.

Османлыға саяси дәстүрлердің бай қоспасы әртүрлі топтардан, сондай-ақ исламнан мұра болды. Сұлтан түрік-парсы және ислам тарихында кездескен әділ билеушінің тұжырымдамасына сүйене отырып, өз халқын салық салу және сыбайлас жемқорлық сияқты басқарудың шектен шығушылығынан қорғаудың негізгі атқарымын орындады. Нәтижесінде, Османлылар көрсеткен төзімділікке Ыстамбұлда қоныс тепкен Испаниядан келген еврей халықтары сияқты келімсектер қошаметпен қабылданды.<sup>47</sup> Бұл мәдени ұштасу Османлылардың зияткерлік және көркемдік алмасуы болды.

## **Он бесінші тарау**

### **Исламның Қайта Өрлеуге әсері**

Исламды және мұсылман әлемін құртқысы келген еуропалықтар ислам өркениетінің жетістіктерінен, әсіресе ғылым мен медицина салаларынан көп пайда көрді. Бұдан әрі мұсылман әлемін күйреткен және крестшілердің көмегі арқылы исламды жоюға тырысқан моңғолдар исламды қабылдап, ислам өркениетін тағы бірнеше ғасырларға кеңейтті. Олар сондай-ақ Сәфәуидтік Иранмен және Османлы Түркиясымен бірге еуропалық отарлаушылар келгенге дейін ислам өркениетін сақтап қалған тағы бір мұсылман мемлекеті – Моғол Үндістанын құруға жауапты болды.

Исламдық қоғам Еуропадағы ғылымға, медицинаға, пәлсапа мен әдебиетке қатты әсер етті. Еуропадағы медициналық практика негізінен исламдық медицинада және еврей мен мұсылман дәрігерлерінің даналығын негізге алды. Батыс медицинасы көптеген ғасырлар бойы ислам медицинасының жалғасы болды. Батыста мұсылман әлемінен медицина туралы білім алуды ауызша жоққа шығарғанымен, мұсылмандардан үйренудің жалғасы болды. Ислам медицинасы ағылшын тілді әлемде Чосер мен Шекспир арқылы әдеби қолдау тапты.

Мұсылмандық білім Батысқа Испания мен Италиядағы академиялық орталықтар арқылы және кірес жорығы (XI-XIII ғасырлардағы кірес тағушылардың Шығысқа діни жорықтары шығысқа серілер жорықтары) кезінде және аударылған құжаттар арқылы енген. Бірқатар билік Еуропа грек пәлсапасын ислам өркениетінен алды деп дәлелдейді. Мұсылман ғалымдарының түсіндірмелері маңызды болды, ал мұсылмандар өз ойларын пәлсапа мен медицина арасындағы өте тығыз байланыста негіздеді. Қайта Өрлеу пен Еуропадағы Реформацияға дейін араб тілі әлемдегі ең көп аударылған тіл болса керек.

Исламдық білімнің негізгі үлесі Еуропаға бірнеше ғасырлар бойы мұсылман Таяу Шығыстағы елге ұқсайтын мұсылман Испания арқылы енген. Көптеген мұсылман еместер мұсылман есімдерін, киімдері мен әдет-ғұрыптарын қабылдап, араб тілін қоғамдық және жеке өмірде қолданған. Мұсылман, еврей және христиан студенттері, соның ішінде Ұлы Карл Испаниядағы ислам университеттерінде білім алуға аттанды.

12-ші ғасырда ислам пайда болғаннан кейін бес жүз жыл өткен соң араб шығармаларын латынға аудару басталды, оның ішінде танымал әдебиеттер бар, бірақ көбінесе ғылым, медицина және пәлсапа. XIII ғасырдың аяғында араб ғылымы мен пәлсапасы Еуропаға тарады. Христиан Еуропасы әлі де исламдық оқуды мойындағысы келмеді және мазмұнды гректерге жатқызуға тырысты.

Пәлсапашы Әл-Фараби Батысқа білім іздеуде көмектесті, ал мұсылмандар, еврейлер мен христиандар оның еңбектерін пәлсапаның қыр-сырын түсіну үшін зерттеді.<sup>48</sup> Әл-Фараби батыс ойына әсері айтарлықтай болды, өйткені оның христиан дініне қосқан исламдық үлесі болды. Оның

Құранға негізделген еңбектері Альберт пен Фома Аквинскийге (Томас Аквинат (латынша: *Thomas Aquinas*, итальянша: Tommaso d'Aquino (1225-жыл, Аквино – 1274-жыл, Рим) – италиялық діни ойшыл) де әсер етті және оның еңбектері Аристотель мен ислам пәлсапасын христиандықпен үйлестіру үшін қолданылды.<sup>49</sup> Батыста ислам өркениетінің әсер етуінің негізгі бағыты әдебиет болды. Орта ғасырлар мен Қайта Өрлеу дәуірінде араб әдебиеті христиан әлеміне сыртқы ықпалдың негізгі бағыты болды. Сондай-ақ, алғашқы мыңжылдықта ислам Еуропаға тек араб әдебиеті арқылы ашылды. Батыстағы исламдық ілімнің бұрмалануы кірес жорығы (XI-XIII ғасырлардағы кірес тағушылардың Шығысқа діни жорықтары шығысқа серілер жорықтары) кезінде және одан кейін басталды. Кірес жорығы (XI-XIII ғасырлардағы кірес тағушылардың Шығысқа діни жорықтары шығысқа серілер жорықтары) кезінде сәтсіздікке ұшыраған христиандар мұсылман әлемін жою және исламды жою үшін моңғолдарды одақтас етіп алуға тырысты. Барлық өркениеттер, соның ішінде Батыс, ислам өркениетінің жетістіктерінен пайда көрді, ал ислам христиан әлеміне үлкен мәдени әсер етті.

Осы себептерден араб тілінен еуропа тілдеріне аудармалар, сондай-ақ Батыстың мұсылмандардан алған ежелгі грек және шығыс ғылымдарына қосымша немесе жеткізуші ретінде алған үлкен білімі Қайта Өрлеу дәуіріне және қазіргі батыстық өркениеттің дамуына маңызды үлес болды.

## Авторлар

Ахмед Эсса 2008-жылы 15-маусымда қайтыс болды және доктор Усман Алидің «Ислам өркениетін зерттеу» еңбегінің соңғы қолжазбасын шығаруға көмектесті. Доктор Эсса 1967-1991 жылдары Невада, Рено университетінің профессоры болды, көпмәдениетті әдебиет пен шығармашылық жазудан сабақ берді. Ол Африка және Таяу Шығыс әдебиетіндегі тәжірибесімен танымал болды. Үндістанда дүниеге келген ол алғашқы жылдарын Оңтүстік Африканың Питер-марицбург және Дурбан қалаларында өткізді. Оның Оңтүстік Африкадағы апартеидте өскен тәжірибесі оған шығармашылық жазуға көп шабыт берді. Доктор Эсса сонымен қатар Солтүстік Невада мұсылман қоғамының негізін қалаушы болды, ол 1960-шы жылдары бірнеше мүшелері бар алғашқы топтан бастап бірнеше мың адам кіретін ұйымға кірді. 2003-жылы ол Солтүстік Невада халықаралық орталығынан «Невада мен оның мәдени жағынан алуан түрлі тұрғындарын ұлттық және халықаралық деңгейдегі адамдармен байланыстырғаны үшін» Әлемдік Азамат сыйлығын алды.

Усман Али – Канадалық Таяу Шығыстық зерттеулердің профессоры. Ол Таяу Шығыс тарихы мен саясатына кеңінен қалам тартты. Торонто университетінің PhD докторы және Гельф-Канада Университетінде халықаралық қатынастар магистрі дәрежесін иеленген. Ол 1994-98 жылдары Торонтодағы Ричерсон университетінің тарих және өркениет кафедрасының доценті болған. Қазіргі уақытта ол Ирактағы Эрбил қаласында, Салахаддин университетінің тарих бөлімінде дәріс оқиды. Доктор Али сонымен бірге Ирактың Эрбил-Күрдістан аймағындағы күрд-түрік зерттеу орталығының президенті және оның қызығушылығы күрдтердің тарихы мен саясатына байланысты.

## Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дж.М.Робертс, Әлемдегі пингвиндер тарихы (Harmondsworth, Middx, UK: Penguin Books, 1980 жыл), 378-ші бет.
2. Дәл сонда, 62-ші бет.
3. Франц Розенталь, Білім салтанаты (Лейден, Нидерланды: Э.Дж. Брилл, 1970 жыл), 70-ші бет.
4. Құран 3:13, 2: 118, 2: 269, 31:20.
5. Дж.М. Робертс, Әлемдегі пингвин тарихы, 39-шы бет.
6. Құран 38: 71-72.
7. Құран 2: 241.
8. Құран 2: 233.
9. Маршалл Г.С. Ходжсон, Тәуекел, 3 т. (Чикаго, IL, & Лондон, 1974 жыл), 1- том, 182-ші бет.
10. Пол Джонсон, Қасиетті жер өркениеттері (Нью-Йорк: Афина, 1979 жыл), 169-шы және 170-ші беттер.
11. Джонсон, Өркениеттер, 170-ші бет. Сонымен қатар Абба Эбан, Мұра: Өркениет және еврейлер (Нью-Йорк: Summit Books, 1984 жыл), 127-ші бет.
12. Филип Хури Итти, Арабтар тарихы: алғашқы дәуірден бүгінге дейін, 9-шы шығарылым. (Лондон: Макмиллан; & Нью-Йорк: СентМартин Пресс, 1968 жыл), 619-шы және 620-шы беттер.
13. Филип Хури Итти, Исламның астаналық қалалары (Миннеаполис, MN: Миннесота Университеті Пресс, 1973 жыл), 510-шы және 512-ші беттер.
14. Альберт Хоурани, Араб халықтарының тарихы (Кембридж, MA: Belknap Press of Garvard University Press, 1991 жыл), 46-шы және 47-ші бет.
15. Бернард Льюис, Ислам және Батыс (Нью-Йорк және Оксфорд, Ұлыбритания: Oxford University Press, 1993 жыл), 12-ші бет.
16. Ричард Буллит, Ортағасырлық кезеңдегі исламды қабылдау (Кембридж, магистр; және Лондон: Гарвард университетінің баспасы, 1979 жыл), 33-ші, 34-ші, 37-ші, 44-ші, 82-ші, 97-ші, 109-шы және 124-ші беттер.
17. Филип Кертин, Дүниежүзілік тарихтағы мәдениаралық сауда (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1984 жыл), 107-ші бет.
18. Итти, Тарих, 299-шы бет.
19. Итти, Тарих, 60-шы бет.
20. Саид Файез Махмуд, Исламның қысқаша тарихы (Карачи, Пәкістан: Оксфорд университетінің баспасы, 1960 жыл), 209-шы бет.
21. Құран 106: 2.

22. Нью-Йорк Таймс, 16 наурыз 1993 ж.
23. Эндрю М. Уотсон, Ерте ислам әлеміндегі ауылшаруашылық жаңартпасы (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1983 жыл), 2-ші бет.
24. Джанет Л. Әбу-Луход, Еуропалық гегемонияға дейін: Біздің дәуірдегі 1250-ші және 1350-ші жылдарының дүниежүзілік жүйесі (Нью-Йорк, & Оксфорд, Ұлыбритания: Oxford University Press, 1989 жыл), 43-ші бет. Сондай-ақ, Эндрю М. Уотсон, Ерте ислам әлеміндегі аграрлық жаңартпа (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1983 жыл), 22-ші бет.
25. А.М.А. Шастери, Ислам мәдениетінің очерктері (Лахор, Пәкістан: Ш.Мухаммад Ашраф, 1976 жыл), 325-ші бет.
26. Арнольд Тойнби, Тарихты зерттеу (Лондон: Оксфорд Университеті Баспасы, 1961 жыл), 10-шы том, 64-ші және 68-ші беттер, 9-шы бет, 175-ші және 182-ші беттер.
27. Құран 21:30, 24:45, 25: 53-54, 34: 9, 41:11.
28. Құран 25: 2, 54:49 және басқа аяттар.
29. Колин А. Ронан, Ғылым: Оның тарихы және әлем мәдениеттерінің дамуы (Нью-Йорк: Мэнбілер туралы басылымдар, 1982 жыл), 203-ші бет.
30. Дж. Касуллерас және Дж. Самсо (ред.), Бағдаттан Барселонаға дейін: Профессор Хуан Вернеттің құрметіне исламдық дәл ғылымдардағы зерттеулер, 2-ші том. (Барселона: Барселона университеті, 1996 жыл), 1-ші том, 479-шы бет.
31. Акбар С. Ахмед, Исламды ашу: мұсылман тарихы мен қоғамын түсіну (Лондон және Нью-Йорк: Routledge, 1988 жыл), 238-ші және 346-шы беттер.
32. Джордж Сартон, Ғылым тарихына кіріспе, 3 томдық шығарма. 1-ші том, Гомерден Омар Хайямға дейін (Балтимор, МД: Уильямс және Уилкинс, Вашингтондағы Карнеги институты, 1927 жыл; 1962-ші жылы қайта шығарылды), 666-шы бет.
33. Эдвард Г. Браун, Араб медицинасы (Лахор, Пәкістан: Хижра Халықаралық баспалары, 1990 жыл), 48-ші бет.
34. Ахмед, Исламды ашу, 221-ші бет.
35. Рейнольд А.Николсон, Арабтардың әдеби тарихы (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1966 жыл), 323-ші бет.
36. Бернард Льюис, Ислам және Батыс (Нью-Йорк, және Оксфорд, Ұлыбритания: Oxford University Press, 1993 жыл), 120-шы және 121-ші беттер.
37. Сальма Хадра Джайуси (ред.), Мұсылман Испания мұрасы (Лейден, Нидерланды; Нью-Йорк; Кельн: Э.Дж. Брилл, 1992 жыл), 387-ші және 396-шы беттер.

38. Х.Т. Норрис «Ертегілер мен аңыздар», Джулия Аштиани, Т. Джонстон, Дж. Латхэм, Р. Сержант және Г. Рекс Смит (ред.), Кембридж араб әдебиетінің тарихы: 'Аббасидтердің беллетристикасы (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1990 жыл), 137-ші және 138-ші беттер.
39. Рейнольд А.Николсон, Арабтардың әдеби тарихы (Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press, 1966 жыл), 429-шы және 430-шы беттер.
40. Манохерер Арянпур, Парсы әдебиетінің тарихы (Тегеран: Кайхан Пресс, 1973 жыл), 70-ші, 72-ші, 73-ші беттер.
41. Құран 7: 31-32, 16: 8, 16:13, 50: 7.
42. 'Хандаса Әс-Сәут' немесе 'Дыбыс өнері'.
43. Джованни Куратола, Симон және Шустердың шығыс кілемдер кітабы, аударған Саймон Плазанс (Нью-Йорк: Саймон және Шустер, 1981 жыл), 28-ші және 30-шы бет.
44. Дәл сонда, 28-ші бет.
45. Халил Иналджик және Джемаль Кафадар, ред., Сүлеймен Екінші және оның уақыты (Бістамбұл: Isis Press, 1993 жыл), 348-ші бет.
46. Авигдор Леви, Еврейлер, түріктер, османдықтар: XX ғасырдан бастап он бесінші жылға дейінгі ортақ тарих (Сиракуза университетінің баспасы, 2003 жыл).
47. Сол жерде.
48. Мұхсин Махди, 'Ислам пәлсапасы', Жаңа Британника энциклопедиясы, Макропедия, (Чикаго, ІЛ: Encyclopaedia Britannica Inc., 1987 жыл), 22-ші том, 24-ші және 25-ші беттер.
49. Евгений А. Майерс, Араб ойы және Батыс әлемі (Нью-Йорк: Фредерик Унгар баспасы, 1964 жыл), 30-шы бет.





**ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы** - оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы.

**Ислам өркениетін зерттеу** Батыс ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып, мұсылман әлемінің орасан зор үлесі болмаса, Еуропада Қайта Өрлеу болмас еді деген тұжырым жасады. Мың жылға жуық уақыт ішінде ислам географиялық аймақты кеңінен қамтитын әлемдегі жетекші өркениеттердің бірі болды. Ол таптар мен нәсілдер арасындағы әлеуметтік айырмашылықтарды жойды, адамдар жердің береке-бірлігін адамгершілік пен әдептілікке немқұрайлы қарамаса, пайдалануы керек екенін анықтады және жоғалып кеткен білімді құтқарды, егер мәңгі болмаса, кем дегенде ғасырлар бойы. Оның ғалымдарының данышпаны Еуропаның зияткерлік дәстүрін тудырды және жеті жүз жылдан астам уақыт ішінде оның тілі араб тілі халықаралық ғылым тілі болды. Оның мұрасы уақытында еленбей, көміліп жатқандығы таңқаларлық. **Ислам өркениетіндегі зерттеулер** бұл қателікті жоюға және исламның Қайта Өрлеу дәуірінде пайда болған «алтын ғасырдың» тарихи шындықтарын қалпына келтіруге және Батыстың қосымша өнімі ретінде мәжбүрлі әрекетке айналды.

**Джон Эспозито, Джорджтаун университетінің профессоры және АҚШтағы ханзада Әл-Уәлид Ибн Талала атындағы мұсылман-христиандық өзара түсіністік орталығының директоры**

Ислам өркениетіндегі зерттеулер - мұсылмандар жасаған әлемдік деңгейдегі өркениетті және оның Батыс өркениетіне ұмытылып, көптен бері ұмытылып келе жатқан үлесін көрсететін ғалымдар, студенттер және маман емес адамдар үшін міндетті түрде оқылуы керек.

**Чарльз Э. Баттерворт, Эмеритус профессоры, Мэриленд университеті, АҚШ**

Ислам өркениеті туралы кең, жалпы мәлімет алуға қызығушылық танытқандардың барлығы дәл және сол өркениеттің ірі оқиғаларымен, сондай-ақ оның өркендеуіне көп үлес қосқандардың еңбектерімен терең танысудан туындайды, олар Ахмед Эссаның «Ислам өркениетіндегі зерттеулер» кітабындағы оқиғалардың алдында және осылайша Ахмед Эссаның жұмысын жарыққа шығаруға көмектескені үшін доктор Усман Алиге қарыздар болады. Исламның шығу тегі және адамзаттың білім алуына қосқан үлесі туралы әңгіме өте ұзақ уақыт бойы осы оқиғаларды түсінудің қабылдағысы келмейтін адамдармен және олардың өздері сияқты адамдарға қалай әсер ететіндігі тұрғысынан - басқаша айтқанда, осындай құбылыстарды толығымен түсіну арқылы баяндалады. Ахмед Эсса және доктор Усман Али мұнда толыққанды түсініктің нені құрайтынын түсіндіреді және бұл үшін бәріміз ризашылығымызды білдіріміз керек.

**Доктор Дуглас Джонстон, Халықаралық дін және дипломатия орталығының президенті және негізін қалаушысы, АҚШ**

Бұл кітап осыдан мың жыл бұрын ислам дінінде болған өнер мен ғылымдағы, соның ішінде діни бостандықтағы ілгерілеушілік жаңалықтарды түсіру бойынша өте тиімді жұмыс жасайды. Мен батыстықтарды оны оқуға шақырамын, сондықтан олар заңға бағынатын мұсылмандарға қазіргі өркениетке қосқан керемет үлестері үшін лайықты жағдай жасай алады. Сол сияқты, мен барлық мұсылмандарды болашақта осындай үлес қосуды көздеп, оны оқуға шақырамын.



9 789967 493117